

MAANDBLAD VAN „OUD-UTRECHT”

VEREENIGING TOT BEOEFENING EN TOT VERSPREIDING VAN DE KENNIS
DER GESCHIEDENIS VAN DE STAD EN DE PROVINCIE UTRECHT

NOVEMBER
1950

ONDER REDACTIE VAN:
J. VAN STAVEREN

23e JAARGANG
Nº 11

UITGAVE DER VEREENIGING. ADRES: W. DE ZWIJGERSTR. 8, UTRECHT

UTRECHTSE KASTELEN EN HUN GESCHIEDENIS.

Op verzoek van het bestuur heeft Jhr. Mr. Dr. J. R. Clifford Kocq van Breugel te Driebergen zich bereid verklaard voor de leden van Oud-Utrecht een causerie te houden over de Utrechtse Kastelen en hun geschiedenis. Het is het bestuur een genoegen de leden hiertoe uit te nodigen en wel op Dinsdag 12 December a.s. om 20.00 uur in Hotel des Pays Bas te Utrecht.

Er wordt dus wederom een onderwerp aan de orde gesteld dat niet op de stad Utrecht betrekking heeft doch de gehele provincie bestrijkt. De hoop wordt hierbij uitgesproken dat de belangstelling niet alleen van de bewoners van de stad Utrecht zal blijken te komen doch dat eveneens velen van elders aanwezig zullen zijn.

Namens het bestuur:

A. N. L. OTTEN, Voorzitter.

Th. A. HOOG, Secretaris.

CONTRIBUTIEVERHOOGING.

Wij herinneren de leden er nog eens aan, dat de ledenvergadering van 8 Mei het besluit heeft genomen de contributie van f 5,— tot f 6,— te verhogen. In dit verband kan er op worden gewezen, dat de vereniging vrijwel al haar inkomsten besteedt aan drukwerken. En juist deze uitgaven zijn het sterkst gestegen (Stijging papierprijzen, hoger loon, enz.).

DE BILTSTRAAT IN VROEGER EEUWEN.

Anderhalve eeuw geleden was Utrecht nog met wallen, torens, rondelen en bolwerken omringd. Men kon de stad alleen binnenkomen door de poorten, die 's avonds op de bij verordening vastgestelde tijd na het luiden der klok gesloten werden. Die poorten bleven nog enige tijd bestaan na de slechting der wallen; de Wittevrouwenpoort aan de Oostzijde der stad hield het uit tot 1858, toen viel ze onder de mokerslagen van de sloper. Tot groot verdriet van een gelegenheidsdichter welke klaagde:

„Die schoone poort werd omgesmeten
„Door wuften tijdgeest, niet door tijd;
„Mijn vrienden, gij zult niet vergeten
„Hoe haar gezicht ons heeft verblijd,
„Zo vaak wij weer naar Utrecht togen
„Als Academie-burgers zaâm —
„Dan kwam ze als zegeboog voor oogen,
„Met haar jónkvrouwelijken naam.”¹⁾

Maar de burgerij dacht er anders over, de Wittevrouwenpoort was een hinderlijke sta-in-de weg geweest, het drukke verkeer vanuit het Oosten naar Utrecht moest zich een weg wringen door de nauwe, bochtige doorgang, wat vooral op marktdagen wel eens tot botsingen en gekrakeel aanleiding gaf. En op regendagen was het ook nog een modderige geschiedenis.

De slooping der Wittevrouwenpoort was voor de Biltstraat het noodzakelijke begin om een moderne, grote verkeersweg te worden. En nu, bijna een eeuw later, de algehele vernieuwing haar beslag kreeg en ze zich zelfs on-officieel getooid ziet met de weidse naam „Stichtse Boulevard”, is een korte samenvatting van haar lang en bont verleden op haar plaats.²⁾

Eeuwenoud is de weg, kruisvaarders en plunderende benden, monniken en bedelaars, kooplieden en koningen zijn langs deze weg naar het oude centrum der Noordelijke Nederlanden getrokken.

Hoe oud hij is, kan niemand zeggen. Toen Albert van Wulven en Margriet zijn gade in 1235 aan het kapittel van Sint Jan vier morgen land met hun tienden, alsmede de tienden van zeven andere morgen overdroegen, omschreven ze de ligging van dit laatste gebied als gelegen aan de overzijde van de openbare weg in Covelswade — de oude naam voor de gehele streek Oostelijk van de stadsgracht. Eerst onder David van Bourgondië hoort men spreken van Buiten Witte-Vrouwen („— extra Album postam Ultrajecti”) — Poort en gebied ontleenden toen hun naam aan het Norbertinesenklooster Vallis Ste Mariae of Albae Dominae, vóór 1271 in de

parochie der Buurkerk nabij de Oostelijke stadsgracht gesticht.³⁾

Zeer waarschijnlijk is de „openbare weg” de latere Steenstraat, die van de Wittevrouwenpoort Oostwaarts voerde en in 1380 aangeduid wordt als „den ghemenen wech, die gheheten is d'Oude steenwech, die men gaet voor den Melaten”, in 1433 als „gaande totter schoutenhuys op die Bilt”. Toen was het middengedeelte reeds verhard, want in 1433 is er sprake van reparatie en tevens van strafbepalingen tegen eigenaars van voertuigen met ijzer beslagen wielen. Deze brachten te grote schade aan de kostbare weg om vrij toegelaten te worden.

Een halve eeuw later (1472) werd het onderhoud van de weg en de beide aan weerszijden gelegen zandwegen, toevertrouwd aan Zander Mathyszoon, straatmaker, onder toezicht van het Utrechtse stadsbestuur.

Van Wittevrouwen- tot Gildpoort (ter hoogte der Museumbrug) behoorde de Steenstraat als gelegen in het stadsvrije, nog tot de competentie van de stadsmagistraat, verderop eigenlijk niet meer. Maar gezien het grote belang der Steenstraat voor Utrecht, is het begrijpelijk dat men er prijs op stelde de gehele weg tot Zeist toe onder contrôle te hebben en liefst ook nog wat verder. Over die weg ging het verkeer van en naar Gelder en verder naar Duitsland en de Rijnlanden. Utrechts landhandel was nauw verbonden met de toestand van de Steenstraat en ook was het gebruikelijk dat hoge gasten aan De Bilt werden verwelkomd en dan via Gildpoort en Wittevrouwenpoort naar Utrecht werden geleid.

Henrica van Erp vertelt in haar Dagverhaal, dat in 1540 Karel V met groot gevolg naar Utrecht kwam. „Hij had een kardinaal bij zich, een legaat en vele edelen, allen in schitterende kleren; maar de keizer zelf droeg alleen zwart laken, omdat hij rouwde over zijn koninginne, kort te voren overleden. Aan de Gildpoort werd hij plechtig ontvangen; de schout viel de keizer driemaal te voet en bood hem zijn staf aan, de keizer gaf hem aan de schout terug; toen vielen de burgemeesters Zijne Majesteit te voet en boden de sleutels der stad aan, de keizer nam ze aan en gaf ze weer terug. De bisschop en de abten, dragende gouden kappen, kwamen nader en ook zij vielen de keizer te voet. En dan ging de stoet verder, al de straten waren behangen met groen loof en voor alle huizen waar hij voorbijreed, stonden toortsen te branden. Op de Neude was een gouden poort gemaakt waar de keizer door reed en er was een grote vrouw van aarde gemaakt, die haar handen open en dicht kon doen en dat was om de keizer welkom te heten.”⁴⁾

In latere jaren had Utrecht andere zorgen — het Oosten van het Sticht was niet bepaald veilig voor vreedzame handelslui en reizigers. Nog in 1700 schreef Jan ten Hoorn er lelijke dingen

over in zijn „Reisboek door de Vereenigde Nederlandsche Provinciën en derzelver aangrenzende Landschappen en Koningrijken”. „Op de weg loeren Struik-Roovers en dieven”, verzekert hij „want daar is voor hen de meeste en beste roof”. „Vlied met alle mogelijke spoed van hen af om uw nood- of doodlot te ontvlugten, want die godlooze schelmen agten zig nooit zeker, voor datse met u Geld ook u Leven genomen hebben.”

„De kenteekenen deser Liederen zijn dezen: zij zullen zig doorgaans vertoonen met lange ligte mantels om de ooren geslagen, om alzoo hun aangezigten te bedekken of zij zullen zig zeer zichtbaarlijk op een andere manier vermommen”. En dan volgen nog enige bladzijden vol raadgevingen over hetgeen ge te doen en vooral te laten hebt, als ge over de oude Straatweg van Utrecht naar Gelderland en Cleve wilt trekken. ⁵⁾

Erger dan de mens was het water, onze lage landen hebben geen gevaarlijker, geen vasthoudender vijand gekend. Steeds lag die vijand op de loer om gebruik te maken van een minder verzorgde dijk of van greppel of sluis door een of andere domoor uit wraakzucht of eigenbaat aangelegd, zonder rekening te houden met de duizenden en tienduizenden die achter hem of naast hem woonden. Een dijk — ook die langs de Lek — was een vervelend stuk werk, hij betekende moeite, lasten, geharrewar en geld. Want het bleef steeds de vraag wie hem moest opwerpen en vooral wie hem moest onderhouden. Het gemeenschapsgevoel sprak hier geen woordje mee en zo moesten zij, die vlak bij de dijk woonden, het maar opknappen. Het is dan ook door zorgeloosheid geweest dat de Lekdijk het in 1496 te kwaad kreeg — als een lawine golfde het water over het lage land van Utrecht, de Steenstraat lag zo diep onder het wateroppervlak dat men alleen per schuit langs Vredendaal naar de Gildpoort kon varen. Er stond een stijve stroom in het water, men dacht dat het nooit weer droog zou worden — verhaalt de abdis van Vrouwenklooster. In 1523 was het wéér zover „op Driekoningenavond te vijf uur brak de Lekdijk door, het water golfde weer over de Steenstraat tot bij het hogeland van Zeist. Huizen die niet goed gebouwd waren, stortten in en er was groot gejammer om ons heen.”

Een tijdgenoot beweert dat hazen, konijnen, ratten en muizen voor het water uitvluchtten, naar Utrecht toe — en daar in massa doodgeslagen werden. ⁶⁾

Alles bijeen was de Steenstraat een zorgenkind voor de stad, ook vanwege het materiaal, dat voor de verharding gebruikt werd. In 1490 werden daarvoor keien gedolven aan de Bergkant tussen De Bilt en Amersfoort. Het graven ervan geschiedde onder leiding van een Schutmeester, die de steenen liet meten en bepaalde welke voor de Steenstraat geschikt waren. Het halen was een feestelijk bedrijf, want na afloop werden de steenrijders getraceerd op bier,

worst en brood op kosten van het stadsbestuur. De keien hielden het niet, telkens opnieuw werden ze versplinterd en verpulverd door de zware Hessenkarren met hun ijzeren banden om de wielen.

Na 1670 was de weg geheel ontoonbaar geworden en de Staten van Utrecht bemoeiden er zich mee — ze lieten de weg met zand ophogen en daarop nieuwe keien leggen. Na de inval van 1672 was het weer de stad, die de zorg overnam en in de 18de eeuw werd er door het stadsbestuur tol geheven van ieder voertuig, dat Utrecht binnenreed over de Steenstraat — dit tot onderhoud van de weg.

De boombeplanting aan weerszijden was schilderachtig en maakte op vreemdelingen een grote indruk, zo zelfs dat een Frans diplomaat in 1676 verzekerde dat de Steenstraat de mooiste weg van Europa was.

In de Franse tijd nam het Rijk de zorg voor de weg over, de tol verviel, maar ook de goede zorg, want in het eerste kwart der 19de eeuw was de Steenstraat — waarvan het eerste stuk sinds 1808 Biltstraat werd genoemd ⁷⁾ — een ruïne.

Na slechting der stadswallen en het slopen der Wittevrouwenpoort is een nieuwe restauratie gevolgd, die het uithield tot in onze tijd, toen een radicale verbetering werd uitgevoerd.

W. VAN DE PAS.

AANTEKENINGEN.

1) Zie het uitvoerige verhaal bij Broers-Wagenaar „Utrecht, historische Wandelingen” p. 126 v.

2) Het volgende geeft geen doorlopende geschiedenis maar enkele fragmenten uit het verleden der Steenstraat. G. A. Evers gaf een gedetailleerd verslag in een artikelenreeks in het Utr. Dagblad 1911, verder heeft J. H. Hofman in het Archief van het Aartsbisdom Utrecht, 1907 in „De Witte Vrouwen te Utrecht” vele bijzonderheden over weg en omgeving meegedeeld. Ook Van der Monde in „Straten, pleinen enz.” (1844) zegt iets over die weg, hoewel zeer weinig. Want hij lag buiten het eigenlijke stadsgebied en daaromde buiten het onderwerp van deze schr.

3) Over het klooster Witte Vrouwen zie Hofman t.a.p. en voor de literatuur „Monasticon Batavum” deel II, p. 189 onder nr. 9.

4) Henrica van Erp van 1503—1549 abdis van Vrouwenklooster schreef „Annules Vernaculi”, een kroniek te vinden bij Anth. Matthaeus Analecta I, waarin ze uitvoerig de gebeurtenissen van haar tijd schildert. Een moderne uitgave van haar Dagverhaal, dat vele bijzonderheden over de woelige tijden rond 1528 schetst, zou wel de moeite waard zijn.

5) „Reisboek enz.” door Jan ten Hoorn, Boekverkooper te Amsterdam zonder jaartal — waarschijnlijk 1701.

6) Uitvoerig bij G. A. Evers. t.a.p.

7) Hofman t.a.p. p. 137 aant. „in een acte van 3 Juni 1808 vonden we het westeinde van de Steenstraat voor de eerste maal bestempeld met de naam van Biltstraat.

PUBLICATIES OVER ROMEINSCH EN MIDDELEEUWSCH UTRECHT EN OVER VECHTEN.

I Romeinsch Utrecht.

In de laatste jaren heeft een reeks publicaties het licht gezien, die voor een gedeelte althans handelen over de opgravingen op het Domplein te Utrecht en over het romeinsche Vechten.

De eerste en omvangrijkste uitgave: *25e—28e Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek 1940—1944* (Groningen z.j.) brengt een diepgaande studie en uitgebreide gegevens over de in 1941 aangevangen en vele jaren voortgezette opgravingen der romeinsche castella in den dorpsheuvel te Valkenburg aan den Rijn (Z.H.), het Praetorium Agrippinae van de Tabula Peutingeriana. De publicatie zou nauwelijks in dit Maandblad aangekondigd behoeven te worden, ware het niet, dat de toen reeds bekende en later bekend geworden resultaten der opgravingen op het Domplein te Utrecht bepaalde situaties in den valkenburgschen grond duidelijk hebben kunnen maken en de auteur, prof. dr. A. E. van Giffen, aan de hand van velerlei klassieke schrijvers, uitvoerige inleidende beschouwingen gaf over „de romeinsche vesting” als zoodanig en tevens verantwoording aflegde van de door hem gevolgde methode van onderzoek (de zg. „strookenmethode”). Ook ten opzichte van het utrechtsche castellum zijn beide uiteenzettingen van betekenis.

Aan het letterlijk kostbare verslagboek zijn twee atlassen toegevoegd, de eene met 75 afb. van terreinsituaties, werkputten en vondsten, de andere met 28 groote reconstructietekeningen en plattegronden. Een van deze laatste is de plattegrond in kleuren van de drie elkaar opvolgende vestingen te Utrecht, zooals die door de opgravingen van 1929—1938 bekend waren, of op grond daarvan al of niet hypothetisch gereconstrueerd konden worden, benevens van de toen of reeds eerder aangetroffen middeleeuwsche bouwresten.

De tweede publicatie bevat de voordrachten door prof. van Giffen op 30 en 31 Maart 1948 te Leeuwarden gehouden voor de Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen: *Akademiedagen, deel II* (Amsterdam 1949). Zij handelden over de opgravingen in de dorpswierde te Ezinge (Gr.) en de romeinsche terpen van Utrecht, Valkenburg (Z.H.) en Vechten. Ons gaan hier bijzonder de eerst en laatst genoemde van deze terpen aan. De korte beschouwing over Utrecht-Traiectum (blz. 101—103), gebaseerd op de in 1929, 1933—'36, 1938 en 1943 door prof. van Giffen zelf, prof. Vollgraff en dr. van Hoorn geleide opgravingen wordt echter in de aanstonds te noemen derde publicatie veel uitgebreider en met gegevens van de jongste opgraving van 1949

aangevuld herhaald, reden waarom hier met de vermelding wordt volstaan. Een kaartje van de eerste drie perioden van het castellum op het Damplein, door intekening van de door de vesting loopende wegen en de vermelding van namen der onderdeelen vollediger en duidelijker geworden dan de reeds genoemde gekleurde kaart, is aan deze uitgave toegevoegd.

De derde publicatie van prof. van Giffen: *Inheemse en romeinse Terpen*, afzonderlijk verschenen als overdruk van het 29e—32e Jaarverslag van de Vereeniging voor Terpenonderzoek (Groningen z. j.) behandelt dezelfde gegevens als bovengenoemde Akademie-dagen. Over het utrechtsche castellum echter wordt, zooals boven reeds gezegd werd, met gebruikmaking van de resultaten der recente campagne uitvoeriger gehandeld (blz. 15—21) dan in de eerder genoemde uitgave.

Twee soorten gegevens zijn daarbij te onderscheiden: de romein-sche en de tegelijk aan het licht gekomen vroeg-middeleeuwsche.

Wat de eerste betreft, kunnen, met weglating van velerlei technische bijzonderheden, de opeenvolgende vestingen op het Damplein als volgt beschreven worden.

De eerste vesting werd aangelegd in het midden van de eerste eeuw en kan in verband worden gebracht met het bekende besluit van Keizer Claudius in 47 n. Chr. om de troepen ten noorden van den Rijn op den linkeroever van die rivier terug te trekken. Aan deze zijde werd een reeks castella (de „limes”) aangelegd ter verdediging van het voortaan te handhaven gebied, waarvan Trajectum of hoe aanvankelijk de naam geluid moge hebben, er één was. Vandaar heeft men gemeend, het volgende jaar, 48 n. Chr., als stichtingsjaar te kunnen beschouwen en in 1948 de 1900-jarige herdenking daarvan te kunnen vieren.

Het tweede castellum, waarvan het jaar van aanleg niet nader te bepalen valt, werd in 69, het eerste jaar van den Batavenopstand, door brand verwoest.

Het derde castellum moet, gezien de vondsten, al spoedig na den brand zijn gebouwd, hetzij reeds in 70, hetzij iets later.

De vierde bouwperiode is gekenmerkt door 2e-eeuwsche vondsten. De daarop berustende datering is echter niet voldoende scherp vast te stellen. Het einde van deze vesting valt vermoedelijk in den regeeringstijd van keizer Septimius Severus, laat ons zeggen omstreeks 200 n. Chr.

Goed geconserveerd zijn de overblijfselen van het steenen castellum der vijfde bouwperiode, waarvan de ommuring vrijwel samenvalt met de westelijke, zuidelijke en oostelijke binnengrachten van de vier oudere perioden, maar de noordelijke muur veel verder naar het noorden ligt. Deze steenen vesting schijnt te eindigen, toen de groote Germanen-invallen, met als gevolg de limes-doorbraak, een aanvang namen, nl. omstreeks 260 n. Chr.

De afmetingen der eerste vier castella bedroegen 118×145 m., die van het vijfde 126×152 m.

Het is echter niet onmogelijk, dat de bij de jongste opgravingen van 1949 in en op de via praetoria van het vijfde castellum gevonden sporen van minstens twee gebouwen pleiten voor een hernieuwde romeinsche activiteit ter plaatse in de 4e eeuw, nl. voor die onder keizer Julianus (355—363).

In den bij deze uitgave behorende platenatlas is een uitstekende kaart van de vijfde periode — het castellum in zijn grootsten omvang —, geprojecteerd op een recente kadastrale kaart, opgenomen.

De niveau's der bouwvlakken van de onderscheidene romeinsche vestingen lagen achtereenvolgens op (I) 1,25—1,50, (II) 1,80, (III) 2,10, (IV) 2,30 (V) 2,50 m. + N.A.P. Bij de vermoede zesde bouwphase, die mogelijk nog in twee perioden uiteenvalt, lagen de bouwvlakken resp. op ongeveer 3,10 en 3,25 m. + N.A.P. (Het Domplein ligt ongeveer 5,60 + N.A.P.).

De praetoria der verschillende vestingen verschillen niet veel in oppervlakte; in de vijfde periode bedroegen de afmetingen 23×28 m. De ingang in het midden van den noordelijken wand van dit, gedeeltelijk onder het standbeeld van Jan van Nassau gelegen praetorium gaf toegang tot een rechthoekigen binnenhof, het atrium, dat omgeven was door een gaanderij of porticus met acht zware en twee lichtere, met forsche bogen afgesloten zuilen. Een dwarshal met spreekgestoelte scheidde den binnenhof van de vijf stereotype vertrekjes op den achtergrond, waarvan het middelste het vaandelheilichdom (sacellum) was.

Deze mededeelingen, in den tekst met velerlei technische gegevens verrijkt, doen met ongeduld uitzien naar het definitief opgravingsverslag, waarin Utrechts romeinsche periode uitvoerig zal worden beschreven.

Tegelijk moge de hoop uitgesproken worden, dat in het plan van het Domplein en omgeving — voor zoover mogelijk — de loop van den muur van het castellum in zijn grootste uitgebreidheid en de omtreklijnen van het praetorium midden op het plein door een afstekende steensoort worden aangegeven. Evenzeer voor belangstellende stad- en landgenoten als voor vreemdelingen, die voor een groot deel nu eenmaal onze stad bezoeken om haar historische overblijfselen, zal deze aanduiding een attractie te meer vormen. Het bestuur van Oud-Utrecht heeft in Januari van dit jaar een verzoek daartoe bij het gemeentebestuur ingediend.

v. C.

(Wordt vervolgd)